กลวิธีการเดี่ยวโหวด ช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูก ของครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์

Songsak Prathumsin's Solo Vode Playing Introduction of MAE-HANG-KLOM-LUKE Techniques

รัฐศาสตร์ เวียงสมุทร [1]
Rattasat Weangsamut

บทคัดย่อ

บทความนี้ได้นำเสนอถึงกลวิธีการเดี่ยวโหวดช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูกของครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์ เพื่อวิเคราะห์แนวคิดและวิธีการบรรเลงการเป่าโหวดช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูก เป็นการสะท้อนสภาพชีวิต สังคม และบทบาทของผู้หญิงชาวอีสานในอดีตในท่วงทำนองที่เศร้าสร้อยบรรยายถึงหญิงหม้ายชาวอีสานที่กำลังกล่อมลูกนอนเพียงลำพัง และมีวิธีการเป่าโหวดแบ่งออกเป็น 8 รูปแบบ ได้แก่ 1) เป่าเชื่อมเสียง 2) เป่าเสียงสั่น 3) เป่าเสียงลูกคลื่น 4) เป่าตัดลม 5) เป่าเพิ่มลม 6) เป่าผ่อนลม 7) เป่าสะบัดเสียง 8) เป่ารูดเสียง

ผู้เขียนได้เล็งเห็นถึงคุณค่าและความสำคัญของช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูก เนื่องจากลายแม่ฮ้างกล่อมลูกเป็นลายบังคับในการประกวดดนตรีพื้นบ้านอีสานประเภทเดี่ยวเครื่องดนตรีโหวด จากหลากหลายเวทีมาตรฐานในประเทศไทย

[1] ผู้ช่วยศาสตราจารย์, โปรแกรมวิชาดนตรี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา

แต่ยังมีน้อยคนนักที่ทราบว่าลายแม่ฮ้างกล่อมลูกมีช่วงเกริ่นนำ ซึ่งถือได้ว่าช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูกมีความสำคัญอย่างยิ่งในการเผยแพร่ให้แก่ผู้คนทั่วไปได้รู้จักช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูกอย่างแพร่หลายยิ่งขึ้น

คำสำคัญ: กลวิธี, เดี่ยวโหวด, ช่วงเกริ่นนำ, ลายแม่ฮ้างกล่อมลูก, ทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์,

Abstrac

This article presents the procedure of playing,Intro of Mae-Hang-Klom-Lukesong ,Vode of Songsak Prathumsin.Which this introduction reflects the concept of life, worry of life the duty of Isan widow in the lullaby the child in loneliness.There are 8 ways to blow theVode: 1) Slur 2) Vibrato 3) Trill 4) Staccato 5) Crescendo 6) Decrescendo 7) Ornament 8) Glissando

The author recognizes the value and the importance,intro of Mae-Hang-Klom-Luke song, wherewith this song was used as a standard for a Solo Vode contest everywhere in Thailand, but most people still don't know that The Mae-Hang-Klom-Luke has an introduction. The intro of Mae-Hang-Klom-Luke is very important to propagate and Inherit the performance to general plubic to get to know more and more.

Keywords: Vode, Introduction, Mae-Hang-Klom-Luke song, Songsak Prathumsin

บทนำ

"โหวด" เป็นเครื่องดนตรีที่มีความเชื่อว่ามีมานานหลายพันปีแล้ว ราวปี พ.ศ. 2517 ซึ่งปัจจุบันได้เป็นสัญลักษณ์ประจำจังหวัดร้อยเอ็ด โดยมีบุคคลสำคัญที่ได้ขึ้นชื่อว่าเป็นผู้พัฒนาโหวดให้เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายในปัจจุบัน นั่นคือ ครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์ ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดงดนตรีพื้นบ้านอีสาน ประจำปีพุทธศักราช 2562 ชาวอำเภอหนองพอก จังหวัดร้อยเอ็ด ทั้งนี้ในยุคเริ่มแรกครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์ ได้พัฒนาเครื่องเล่นของเด็กเลี้ยงควาย คือ โหวดแกว่ง เรียกการเล่นว่าการแงวโหวดโดยการลองผิดลองถูกด้วยตนเอง จนสามารถพัฒนาโหวดให้บรรเลงได้ด้วยการเป่าแบบมีระดับเสียง และกลายมาเป็นเทคนิคการทำโหวดที่เผยแพร่ไปทั่วภาคอีสาน (อำนาจ ถามะพันธ์, 2563 : 199 - 200) นอกจากนี้โหวดยังได้พัฒนามาสู่การบรรเลงประสมกับวงกับพิณ แคน และเครื่องดนตรีประกอบจังหวะ มีชื่อวงว่า "วงโหวดเสียงทอง" จนทำให้โหวดที่เคยเป็นเพียงของเล่นของเด็กชาวอีสานกลายเป็นเครื่องดนตรีอีสานที่เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายในปัจจุบัน (โยธิน พลเขต, 2559 : 23) โหวดมีเสียงอันไพเราะเป็นธรรมชาติ มีวิธีการทำโหวดแบ่งออกเป็น 3 รูปแบบ ได้แก่ 1) โหวดที่ทำมาจากไม้กู่แคนแบบตันข้อ ซึ่งไม่สามารถปรับเสียงได้ 2) โหวดที่ทำมาจากไม้กู่แคนแบบใช้ขี้สูดอุดรู เพื่อให้สามารถปรับระดับเสียงได้ 3) โหวดที่ทำมาจากอะลูมิเนียม ซึ่งใช้โลหะแทนไม้กู่แคนสามารถปรับระดับเสียงได้ โดยจัดเรียงลูกโหวดตามขนาดของกระบอกไม้กู่แคนจากขนาดใหญ่มีระดับเสียงต่ำไปหาขนาดที่เล็กลงจะมีระดับเสียงที่สูงขึ้นไปเรื่อยๆ ตามขนาดไม้กู่แคนที่เล็กลงเป็นวงกลมรอบแกนโหวด ส่วนทางด้านการบรรเลงนั้นต้องอาศัยความสามารถของผู้บรรเลงเป็นหลักในการบรรเลง เนื่องจากโหวดเป็นเครื่องดนตรีพื้นบ้านอีสานที่เน้นความเรียบง่ายเนื่องจากใช้วัสดุที่หาได้ในธรรมชาติตามท้องถิ่น ซึ่งจะไม่มีอุปกรณ์ใดเพื่ออำนวยความสะดวกในเรื่องของเทคนิควิธีการบรรเลง แต่ลายโหวดเต็มไปด้วยลีลาที่อ่อนหวานและพลิ้วไหว ลายที่ถือเป็นสุดยอดแห่งการเดี่ยวโหวดอีกหนึ่งลาย คือ ลายแม่ฮ้างกล่อมลูก ของ ครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์ ซึ่งเป็นลายบังคับในการประกวดดนตรีพื้นบ้านอีสาน ประเภทเดี่ยวเครื่องดนตรีโหวด ทุกเวทีมาตรฐานในประเทศไทย

แต่ยังมีน้อยคนนักที่ทราบว่าลายแม่ฮ้างกล่อมลูกมีช่วงเกริ่นนำ (ทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์, 2563 : สัมภาษณ์)

จากการศึกษาในครั้งนี้ ผู้เขียนได้เล็งเห็นถึงคุณค่าและความสำคัญยิ่งต่อองค์ความรู้ในเรื่องของการเป่าโหวดช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูก ของครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์ เป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นบทความในครั้งนี้ ผู้เขียนจึงได้นำเสนอข้อมูลจากการศึกษาและการลงพื้นที่ในการศึกษาข้อมูล โดยบทความได้มุ่งเน้นถึงการวิเคราะห์แนวคิดและวิธีการบรรเลง และวิธีการเป่าโหวดช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูก ของครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์ หวังว่าองค์ความรู้เหล่านี้จักเป็นประโยชน์ต่อวงการดนตรีและการศึกษาลายโหวดอื่นๆ ต่อไปในอนาคต

แนวคิดการเดี่ยวโหวดลายช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูก ของครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์

ช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูก ของครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์ อยู่ในบันไดเสียงลายใหญ่ ซึ่งคำว่า “ลายใหญ่” นั้นหมายถึง บันไดเสียงที่มีระดับเสียงต่ำ ในภาษาอีสานเรียกว่า “เสียงใหญ่” ประกอบไปด้วยโน้ตทั้งหมด 5 เสียง ได้แก่ ลา (A), โด (C), เร (D), มี (E) และ ซอล (G) โดยภาพเสียงดังนี้

ภาพที่ 1 บันไดเสียงลายใหญ่
ที่มา : สุรพล เนสุสินธุ์, 2563 : 120

ทั้งนี้ “ลายแม่ฮ้างกล่อมลูก” เป็นลายดนตรีพื้นบ้านอีสานที่สะท้อนสภาพชีวิต สังคม และบทบาทของผู้หญิงชาวอีสานในอดีต มีท่วงทำนองที่เศร้าสร้อย บรรยายถึงหญิงหม้ายชาวอีสานที่กำลังกล่อมลูกนอนเพียงลำพัง (ทรงศักดิ์ ปทุมสินธุ์, 2563 : สัมภาษณ์) จากการสัมภาษณ์ข้อมูลและบันทึกการสาธิตการบรรเลง ผู้เขียนจึงได้วิเคราะห์และนำเสนอข้อมูลเป็นโน้ตสากลช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูกดังนี้

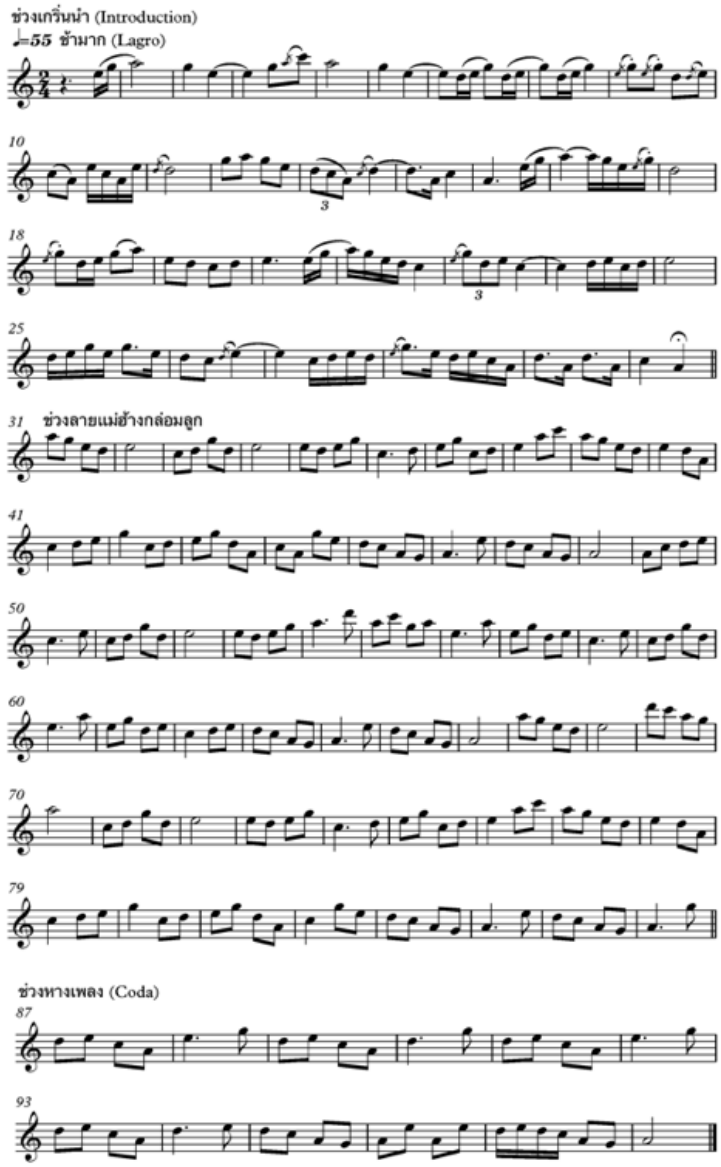

ภาพที่ 2 โน้ตสากลลายแม่ฮ้างกล่อมลูก

วิธีการเดี่ยวโหวดลายแม่อ้างกล่อมลูกของครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์

วิธีการเดี่ยวโหวดลายแม่ฮ้างกล่อมลูกของครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์ มีรูปแบบวิธีการเป่าแบ่งออกเป็น 8 รูปแบบ ได้แก่ 1) เป่าเชื่อมเสียง 2) เป่าเสียงสั่น

3) เป่าเสียงลูกคลื่น 4) เป่าตัดลม 5) เป่าเพิ่มลม 6) เป่าผ่อนลม 7) เป่าสะบัดเสียง 8) เป่ารูดเสียง 9) การเป่ากรอเสียง สามารถอธิบายถึงรายละเอียดในแต่ละรูปแบบได้ ดังนี้

1. เป่าเชื่อมเสียง คือ การเชื่อมเสียงเข้าหากัน ซึ่งในช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูกของครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์ แบ่งออกเป็น 2 แบบ ได้แก่ เป่าระหว่างตัวโน้ตทั้ง 2 ตัวโดยการเป่าลมเพียงครั้งเดียว (ดังภาพที่ 3) และเป่าระหว่างตัวโน้ตทั้ง 3 ตัวโดยการเป่าลมเพียงครั้งเดียว ดังภาพที่ 4

ภาพที่ 3 การเป่าเชื่อมเสียงระหว่างโน้ต 2 ตัว

ภาพที่ 4 การเป่าเชื่อมเสียงระหว่างโน้ต 3 ตัว

2. เป่าเสียงสั่น เป็นการเป่าโหวดในโน้ตที่มีลักษณะของเสียงลากยาวเพื่อเพิ่มความไพเราะในการบรรเลง โดยการสูดลมหายใจเข้าทางปากลึกๆ อย่างรวดเร็วเพื่อเก็บลมไว้ให้ได้มากที่สุดแล้วค่อยๆ เป่าลมออกทางปากโดยใช้ริมฝีปากบังคับปริมาณของลมที่ออกมาที่ให้เสียงลากยาวเป็นเสียงสั่น โดยใช้มือที่จับโหวดสั่น หรือ กระดิกโหวดไปมา เช่น ในห้องเพลงที่ 5 มีการเป่าอ้อนเสียงในโน้ตตัว A เพื่อให้เสียงลากยาวเป็นลูกคลื่นสั่นระริกพริ้วไหว (ดังภาพที่ 5)

ภาพที่ 5 การเป่าอ้อนเสียง

3. เป่าเสียงลูกคลื่น เป็นการเพิ่มโน้ตที่ไม่อยู่ในทำนองหลักเข้าไป เพื่อเป็นการประดับประดาเพิ่มสีสันและความไพเราะยิ่งขึ้นในโน้ตที่มีลักษณะของเสียงลากยาวแบ่งออกเป็น 2 แบบ คือ

3.1 เป่าเสียงลูกคลื่นแบบถอยหลัง โดยเพิ่มโน้ตตัวที่อยู่ก่อนโน้ตในทำนองหลัก 1 ขั้นเข้าไปแล้วเป่าสลับกันกับโน้ตที่เป็นทำนองหลักโดยการเป่าเพียงลมเดียวให้เสียงลากยาวเป็นลูกคลื่น เช่น ในห้องเพลงที่ 11 มีการเพิ่มโน้ตตัว C เข้ามาแล้วเป่าสลับกับโน้ตตัว D ซึ่งเป็นโน้ตทำนองหลัก ดังภาพที่ 6

ภาพที่ 6 การเป่าเสียงลูกคลื่นแบบถอยหลัง

3.2 เป่าเสียงลูกคลื่นแบบไปข้างหน้า โดยเพิ่มโน้ตตัวที่อยู่ถัดไปทำนองหลัก 1 ขั้นเข้าไปแล้วเป่าสลับกันกับโน้ตที่เป็นทำนองหลักโดยการเป่าเพียงลมเดียวให้เสียงลากยาวเป็นลูกคลื่น เช่น ในห้องเพลงที่ 25 มีการเพิ่มโน้ตตัว A เข้ามาแล้วเป่าสลับกับโน้ตตัว G ซึ่งเป็นโน้ตทำนองหลัก ดังภาพที่ 7

ภาพที่ 7 การเป่าเสียงลูกคลื่นแบบไปข้างหน้า

4. เป่าตัดลม เป็นการเป่าโหวดในโน้ตที่มีลักษณะเสียงสั้นเพื่อทำให้โน้ตที่บรรเลงเกิดความกระชับ โดยการเป่าลมออกมาอย่างแรงและรวดเร็วทำให้เกิดเสียงที่มีขนาดสั้น ส่วนใหญ่จะใช้การเป่าตัดลมนี้ในจังหวะยก เช่น ในจังหวะยกของจังหวะที่ 2 ห้องเพลงที่ 19 มีการการเป่าตัดลมในโน้ตตัว D เพื่อให้เกิดความกระชับของท่วงทำนอง ดังภาพที่ 8

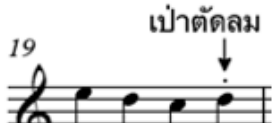

ภาพที่ 8 การเป่าตัดลม

5. เป่าเพิ่มลม คือ การค่อยๆ เพิ่มแรงลมที่เป่าออกมาจะทำให้เกิดน้ำหนักของเสียงที่ค่อยๆ ดังขึ้น เช่น ในจังหวะยกของจังหวะที่ 2 ห้องเพลงที่ 1 จนถึงจังหวะที่สองในห้องเพลงที่ 2 เป็นการเป่าเพิ่มลมจากดังปานกลาง (mf) แล้วค่อยๆ ดังขึ้นเรื่อยๆ จนไปถึงดัง (f) ดังภาพที่ 9

ภาพที่ 9 การเป่าเพิ่มลม

6. เป่าผ่อนลม เป็นการเป่าโหวดในโน้ตที่มีลักษณะของเสียงที่ลากยาวเพื่อทำน้ำหนักของเสียงค่อยๆ เบาลง โดยการค่อยๆ ลดแรงลมที่เป่าออกมาจะทำให้เสียงค่อยๆ เบาลง เช่น ในห้องเพลงที่ 29 และห้องเพลงที่ 30 เป็นช่วง 2 ห้องเพลงสุดท้ายของช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูกมีการจบลายแบบค่อยๆ ช้าลง (rit) และค่อยๆลดแรงลมที่เป่าออกมาจากระดับความดังค่อนข้างดัง (mf) จะมาถึงเบา (p) ดังภาพที่ 10

ภาพที่ 10 การเป่าผ่อนลม

7.เป่าสะบัดเสียง เป็นการเพิ่มโน้ตที่ไม่อยู่ในทำนองหลักเข้าไป เพื่อเป็นการประดับประดาเพิ่มสีสันและความไพเราะยิ่งขึ้น โดยการใช้ข้อมือสบัดจากตัวโน้ตหนึ่งไปหาอีกตัวโน้ตหนึ่งอย่างรวดเร็วให้เกิดเสียง 2 เสียง จากลมที่เป่าออกมาเพียงครั้งเดียว เช่น ในห้องเพลงที่ 9 ในจังหวะตกและยกที่ 1 มีการเพิ่มโน้ตตัว E เข้ามาแล้วเป่าสะบัดเสียงไปหาโน้ตตัว G ซึ่งเป็นทำนองหลัก และในจังหวะยกของจังหวะที่ 2 มีการเพิ่มโน้ตตัว D เข้ามาแล้วเป่าสะบัดเสียงไปหาโน้ตตัว E ซึ่งเป็นทำนองหลัก ดังภาพที่ 11

ภาพที่ 11 การเป่าสะบัดเสียง

8.เป่ารูดเสียง เป็นการเพิ่มจำนวนที่ไม่อยู่ในทำนองหลักเข้าไป เพื่อเป็นการประดับประดาเพิ่มสีสันและความไพเราะยิ่งขึ้น โดยการใช้ข้อมือสบัดจากตัวโน้ตหนึ่งไปหาอีกตัวโน้ตหนึ่งที่อยู่ห่างออกไปอย่างรวดเร็วเพื่อให้เกิดเสียงที่ลากยาวผ่านหลายเสียงจากลมที่เป่าออกมาเพียงครั้งเดียว เช่น ห้องเพลงที่ 14 จังหวะตกที่ 1 มีการเป่าโน้ตตัว D รูดเสียงไปหาโน้ตตัว A ในจังหวะยกของจังหวะที่ 1 โดยผ่านโน้ตตัว C ดังภาพที่ 12

ภาพที่ 12 การเป่ารูดเสีย

ทั้งนี้ดนตรีพื้นบ้านอีสานเป็นดนตรีที่มุ่งเน้นถึงความสนุกสนานรื่นเริง เพื่อผ่อนคลายความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าจากการตรากตรำทำงานหนักของคนอีสานจึงเป็นแนวดนตรีที่มีความยืดหยุ่นสูงให้อิสระแก่ผู้บรรเลงในการเลือกใช้กลวิธีการบรรเลงอย่างสร้างสรรค์

ศ.ดร.เฉลิมศักดิ์ พิกุลศรี ได้กล่าวถึงลักษณะของดนตรีพื้นบ้านว่า ดนตรีพื้นบ้านนั้นไม่ได้เคร่งครัดในกฎเกณฑ์ เนื่องจากการที่ดนตรีพื้นบ้านมีวิธีการสืบทอดโดยการบอกปากและท่องจำจึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ประกอบกับภาวะแวดล้อมทางพิธีกรรมในขณะที่นักร้องและนักดนตรี ตลอดจนชาวบ้านเล่นดนตรีไม่จำเป็นต้องอาศัยระบบโน้ตหรือวาทยากร (Conductor) มาประกอบให้ปฏิบัติตาม ดังนั้นจึงทำให้มีอิสระอย่างเต็มที่ในขณะด้นทำนอง (Improvisation) จึงปรากฏพบการพลิกแพลงของท่วงทำนองแปลกใหม่สอดแทรกเข้ามาเสมอ (เฉลิมศักดิ์ พิกุลศรี, 2561 : 148)

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้น ผู้บรรเลงสามารถนำกลวิธีการเป่าโหวดทั้ง 8 วิธี ไปประยุกต์ใช้ในการเป่าช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูกได้อย่างเสรี แต่ควรคำนึงถึงการรักษาความถูกต้องของทำนองและสำเนียงความเป็นดนตรีพื้นบ้านอีสาน โดยผู้เขียนได้นำเสนอวิธีการบรรเลงโหวดโดยการวิเคราะห์กลวิธีการเป่าโหวดช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูกของครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์ ในรูปแบบของโน้ตสากลเพื่อเป็นแนวทางสำหรับผู้ที่มีความสนใจในการบรรเลง ดังภาพที่ 13

ภาพที่ 13 กลวิธีการเป่าโหวดช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูก ของครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์

สรุป

กลวิธีการเป่าโหวดช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูก ของครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์ มีแนวคิดในการบรรเลงโดยสะท้อนสภาพชีวิต สังคม และบทบาทของผู้หญิงชาวอีสานในอดีต มีท่วงทำนองที่เศร้าสร้อยโดยบรรยายถึงหญิงหม้ายชาวอีสานที่กำลังกล่อมลูกนอนเพียงลำพัง โดยมีวิธีการบรรเลงแบ่งออกเป็น 8 รูปแบบ ซึ่งแต่ละรูปแบบมีความเหมาะสมตามขนาดความสั้น-ยาวของโน้ต ดังนี้

1)การเป่าเชื่อมเสียง (Slur) เหมาะสำหรับทั้งโน้ตเสียงสั้นและเสียงยาว

2)การเป่าเสียงสั่น (Vibrato) เหมาะสำหรับโน้ตเสียงยาว

3)การเป่าเสียงลูกคลื่น (Trill) เหมาะสำหรับโน้ตเสียงยาว

4)การเป่าตัดลม (Staccato) เหมาะสำหรับโน้ตเสียงสั้น

5)การเป่าเพิ่มลม (Crescendo) เหมาะสำหรับโน้ตเสียงยาว

6)การเป่าผ่อนลม (Decrescendo) เหมาะสำหรับโน้ตเสียงยาว

7)การเป่าสะบัดเสียง (Ornament) เหมาะสำหรับโน้ตเสียงยาว

8)การเป่ารูดเสียง (Glissando) เหมาะสำหรับโน้ตเสียงยาว

ข้อเสนอแนะ

ดนตรีพื้นบ้านอีสานนั้นไม่ได้เคร่งครัดในกฎเกณฑ์ จึงมีอิสระอย่างเต็มที่ในขณะบรรเลง ทำให้ปรากฏพบการพลิกแพลงของท่วงทำนองแปลกใหม่สอดแทรกเข้ามาเสมอ ผู้บรรเลงสามารถเลือกใช้เทคนิควิธีการบรรเลงอย่างสร้างสรรค์ โดยนำกลวิธีการเป่าโหวดที่ได้กล่าวมานำไปประยุกต์ใช้สำหรับการเป่าโหวดในช่วงเกริ่นนำลายแม่ฮ้างกล่อมลูก ของครูทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์ ได้อย่างเหมาะสมโดยคำนึงถึงการรักษาความถูกต้องของทำนอง และสำเนียงของดนตรีพื้นบ้านอีสาน

บรรณานุกรม

เฉลิมศักดิ์ พิกุลศรี. (2561). **ประชุมบทความวิชาการดนตรี 60 ปี รองศาสตราจารย์ ดร.เฉลิมศักดิ์ พิกุลศรี.** ขอนแก่น : กองทุนดนตรีเฉลิมศักดิ์ พิกุลศรี สาขาดนตรีและการแสดง คณะศิลปกรรมสาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์. (2563). ผู้เชี่ยวชาญโหวด ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดงดนตรีพื้นบ้านอีสาน. **สัมภาษณ์.** 20 พฤศจิกยน 2563.

โยธิน พลเขต. (25559). **การฝึกดนตรีพื้นบ้านอีสาน.** กาฬสินธุ์ : ประสานการพิมพ์.

สุรพล เนสุสินธุ์. (2563). **ความหลากหลายทางวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง.** ขอนแก่น : คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

อำนาจ ถามะพันธ์. (2563). เทคนิควิธีการทำโหวด : นายทรงศักดิ์ ประทุมสินธุ์. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์, 22(1), มกราคม-มิถุนายน, 199-207.